

Б. К. АБИКЕЕВА

ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЛИНГВИСТИКАНЫң ДАМЫП ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНАН

Неміс философы Лейбниц XVIII ғ. басында бірінші болып, «тілді зерттеу нақты ғылымдардың принциптеріне негізделуі керек», – деген ой айтқан болатын.

«Құрылымдық» деген термин қолданысқа 1939 жылы голландық тіл білімін зерттеуші Постың қолдануымен келген. Бұл бағытты біріктіретін принциптердің қатары мыналар:

- 1) тілді оның кодтық қасиеттеріне сүйене отырып, таңбалы жүйе деп зерттеу;
- 2) синхрония мен диахронияны шектеу;
- 3) тілді зерттеу мен сипаттаудың формальдық әдістерін іздестіру.

Құрылымдық лингвистиканың пайда болуының себептері не деген сұраққа жауап іздейтін болсақ: дәстүрлі грамматикадағы лингвистика-

лық сипаттамалар таза формальды болмағандықтан, кейінгі кездегі ақпараттық істерге (олар: машиналық аударма, мәтінді автоматтық түрде мазмұндау, ақпаратты іздеу т.б.) қажеттілік машинаға тіл үрету мақсатын тудырды. Бұл сыртқы қозғаушы күш. Ал ішкісі, өр кезең ғасырлар бойы лингвистикалық терминология жасауда өз үлесін қосқанымен, негізгі терминдерді ешкім біркітіріп, бірізді құрылған жүйеге келтірмеген болатын. Бұл XIX ғ. сонында көрнекті тіл мамандарын сипаттамалық грамматикаға сын көзben қарауға, ал оның нәтижесі құрылымдық лингвистиканың пайда болуына өкелді. Және құрылымдық лингвистика ол тіл білімінің ең басты бағыттарының бірі болып саналады [1,7].

Құрылымдық лингвистиканың тікелей ізашарлары, ретінде құрылымдық лингвистиканың өкілдері И.А. Бодуэн де Куртенэ мен Ф. де Соссюрдың айтуға болады. Ф.Ф.Фортунатов та өз кезеңіне сәйкес тамаша грамматикалық және жалпы лингвистикалық ілім жасағаны белгілі.

Іван Александрович Бодуэн де Куртенэ (1845—1929) — Польшада дүниеге келген, тегі бойынша француз, өмірінің көп бөлігін Ресейде өткізген. Фалым ерекше, дәстүрлі емес жаңаға ықыласшыл, керемет байқағыш және кең ой-өрісті, әлемдегі ең ерекше тіл білімін зерттеуші, зор білімнің иесі.

Бодуэн де Куртенэ 1870 жылдың өзінде-ак Петербург университетіндегі лекциясында өзінің құрылымдық лингвистиканың дамуына бірінші қозғау салған екі идеясын айтқан. Бодуэн де Куртенэ ілімнің негізгі идеясы «тіл анықталған белгілі құрам бөліктер мен категориялардың кешені тіл үзіліссіз қайталағанын процесс», — деген тұжырымдама және ғалым кейінгі енбектерінде де осы ерекшеліктерге көніл аударып отырган [2,116]. Идеясының екіншісі — фонемалар теориясы. Ал фонология болса, ол құрылымдықтың бірінші басқышы.

1904 ж. Брокгауз бен Ефронның «Энциклопедиялық сөздігіне» арнап жазған мақаласында Бодуэн де Куртенэ: «Тіл білімінде мәлшерлік ұғымдар болғандықтан математиканы білген, тәмен математиканы ғана емес, жоғары математиканы да білген жақсы болар еді» — деген. Сонымен қатар, Бодуэн: «Ғылымда сипаттайтын фактіні қысқа, дәл айтуға ерекше таңбалар қажет», — деген ой айтқан. Және Бодуэннің өзі де лингвистикалық енбектерінде қысқа белгілер және формулаларды барынша қолданып отырган [3,40].

Бодуэн жазу тілінің ауызекі тілге қарағанда құрылышының ерекше екеніне алғаш назар аудар-

ған зерттеушінің бірі болғанымен қатар, ол тілдің жазбаша немесе ауызекі формасын қолдануға қарай, оның грамматикалық парадигма түрінің де өзгеретінін түсінген. Фалым лингвистиканың болашағы, ондағы математиканың орны туралы көріпкел ойлардың иесі. Лингвистика дами келе дәл ғылымдарға тым жақындастырынын айтып, онда мәлшерлік және дедуктивтік математикалық тәсілдердің қолданылатынын болжаған. [4,197].

Құрылымдық лингвистиканың өкілі болып саналатын Фердинандт де Соссюрдың математикалық лингвистикаға қатысты ілімі, Бодуэннің көзқарастарымен ұқсас. Фердинант де Соссюр (1857—1913) — көрнекті тіл білімін зерттеушілердің бірі. Соссюрдың ұлты — француз, Женевада (Швейцарияда) дүниеге келген. Фалымды Ф.Боппен, А.Гумбольдтпен А.Шлейхермен немесе А.Бодуэн де Куртенэммен салыстыруға болады. И.Йордан: «Соссюрдан басқа тіл фактілерін терең және өділ байқауышыны елестету қыын. Оның түсіндірүлөрі көп жағдайда математикалық дәл және өте дәлелді», — деген [5,413].

Жас Соссюрдың (1879) индоевропа тілдеріндегі ең алғашқы дауыстылардың жүйесі, тіл құбыльстарын құрылымдық тәсілмен салыстырмалы-тариҳи зерттеуде қаншалықты зор серпін беретінін айқын көрсетті. 70-жылдардың сонында Фортунатов сөз тіркестерінің формасы турали ілімін енгізді. Сонында, Соссюр өзінің «Лингвистиканың жалпы курсында» (1916) құрылымдылықтың төрт ережесін — ерекшелік, жүйелілік, пішін және қарым-қатынас деген тұжырымдарын алға тартты және бұл тіл білімінде ғалымның бұлжымайтын анықтамасы ретінде сакталды. Ғалымның «Лингвистиканың дара және шынайы нысаны, — тіл», «Тіл өзіне тән, жеке реті бар жүйе», «Тіл пішін, субстанция емес», «Тілдің кез келген жағдайында барлығы қарым-қатынаска негізделеді» — деген қысқа тұжырымдары болған [6,165]. Ф. де Соссюрдың істеген аса зор енбегі тілдің көп қырлылық фактісін түсінген зерттеу-шілердің алды болғандығында.

Басқаша айтсақ, ғалым тілдің бір емес бірнеше нысандарды бойына жасыратынын ұқты. Ф. де Соссюр сыртқы лингвистикамен ішкі лингвистиканы қарсы қойды. Соңдықтан тіл мен сөйлеуді бөлді, тілдің жүйелілігі туралы маңызды ереже ұсынды. Тіл мен сөйлеу өзара байланысты және сөйлеу тілді пайдалану нәтижесі, жеке сөйлеу актісі. Сөйлеу — дара, сзықты, физикалық қасиетке ие. Тіл — тіл ұжымының барлық мүшесіне міндетті, бір-бірімен байланысқан

таңбалар жүйесі. Тілге әлеуметтілік, сыйықты емес, психологиялық қасиет тән. Тіл жүйе ретінде жеке қолданумен, сөйлеумен анықталмайды.

Тіл – лингвистикалық ойынның ережесі, яғни кейбір таңбалар жүйесінің көмегімен хабар алу немесе тарату ережесі. Ф. де Соссюр өзінің тіл мен сөйлеу ілімінің тұрғысынан тіл бірліктері туралы түсініктердің кайта қарастыра отырып, оларды жаңа екі ұғымға: тіл бірліктері мен сөйлеу бірліктеріне бөлшектеді.

Тура И.А. Бодуэн де Куртенэ тәрізді, «дыбыс» деген бөлшектенбеген терминнің орнына Ф. де Соссюр айқын шектелген екі термин «дыбыс» (сөйлеу бірліктерін) және «фонетиканы» (тіл бірліктерін) қолданды. Бұл тұжырымды кейіннен Ф. де Соссюрдың ізбасарлары жалғастырды. Сонымен қатар, осы замандағы лингвистикада фонема, морфема, сөз, синтагма, сөйлемдердің ұлгісі, тіл бірліктерінің мағынасы және дыбыс (немесе аллофон), алломорфе, глосс (А. И. Смирницкий), сөз тіркестері, сөйлем және тілдің сәйкес тіл бірліктері ретінде қолдану турагы жи айтылады [7,14-21], [8,111-120], [9, 361-372].

Ф. де Соссюр тіл мен сөйлеу турагы «язык и речь тесно между собою связаны и друг друга взаимно преполагают: язык необходим, чтобы речь была понятна и производила все свое действие; речь в свою очередь, необходима для того, чтобы установился язык: исторически факт речи всегда предшествует языку», – деген болатын [6,42].

Сонымен қатар ғалым тіл бірліктері арасындағы екі түрлі: парадигмалық және синтагмалық қатынас болатынын көрсетті. Ф. де Соссюрдың жүзеге асырған бөлүнің арқасында оған дейінгі диффузиялық (в системе универсиональных двоичных противопоставлений дифференциональных элементов признак «диффузность» противополагается признаку «компактность») [10,139] деп танылған тілдік нысандарға нақты және жаратылыс тану ғылымдарына тән өдісті қолдану мүмкін болды.

Лингвистиканы этногеография және психологиямен интеграциялап жанастыру барысында этнолингвистика және психолингвистика және басқа да гибриттік пәндер пайда болды. Жеке дара пәнге бағындырылу нәтижесі, тілді таңбалық жүйе деп, кодтық қасиеттерінен басқа ешнөрсемен айналыспайтын құрылымдық лингвистикаға әкелді.

Соссюрдың шәкірттері мен ізбасарлары бірдей бағытты ұстанбайды, өйткені ғалым концепциясының көп ережелері қарама-қайшылық

туғызады және бір мағыналы түсінік бермейді. Тікелей ұстаздарының қозқарасын дамытқан Ш.Балли, А.Сеше, орыс тіл білімін дамытушылар С.О.Карцевский (әдетте, оны Женева мектебі деп атайды). Қөлемдірек топ құраған тіл білімін зерттеуші ғалымдар Соссюрдың әлеуметтік идеяларын және оларды салыстырмалы-тариhi тіл білімі принциптерімен біріктірген (А.Мейе, Ж.Вандриес, А.Соммерфельт, Э.Бенвенист және басқалар). Ф.де Соссюрдың кейбір концепция ережелері қазіргі кезде де ықпалды және ол құрылымдылыққа, қолтеген лингвистикалық бағыттарға теоретикалық негіз [11,116].

Қазір тіл білімі тарихында Ф.де Соссюрдың ілімін менгерген құрылымдық лингвистиканың үш классикалық мектебі белгілі. Олар: Н.С.Трубецкой мен Р.Якобсон (функционалдық лингвистика) басшылық еткен Прагалық мектеп, Л.Ельмслев (глоссемантика) Копенгаген мектебі, аздал Л.Блумфильд пен З.Харис (дескриптивтік немесе дистрибутивтік лингвистика) басшылық жасаған Американдық мектеп. Бұл құрылымдық лингвистиканың үш мектебінің қызметі ісіз болған жок. Олар фонологияны жарыққа шығарды, морфологияның тарауларын жазды, диахроникалық лингвистиканы реформалады [1,36].

Прага құрылымдық (функционалдық, іргелі) лингвистикасы Чехославакияның Прага қаласында қалыптасты. Прага лингвистикалық мектебі қазіргі құрылымдық бағыттардың бірі. Прага мектебінің пайда болуына Соссюр идеяларының әсерімен қатар И. Зубатый мен В. Матезиустың тиянақты жүргізген ғылыми жұмыстары негіз болды. Иосиф Зубатый (1855–1931) тілді механикалық деп қана түсінуге карсы пікір айтқан ғалым, ал Вилем Матезиус (1882–1945) жалпы тіл білімінің маманы, ағылшынтанушы болған. Прага мектебіндегі орыс өкілдерінің Н.С.Трубецкой, Р.О.Якобсон және С.О.Карцевскийнің қозқарастарында Л.В.Шерба мен Ф.де Соссюрдың әсері байқалады. Прагалық лингвистикалық үйірме мүшелерінің теориялық қозқарастары, жалпы тіл білімінің проблемаларына деген қызығушылықтарын жинақтап, «Прага лингвистикалық үйірмесінің тезистерінде» баяндаған. Прагалық құрылымдықтың негізгі ережесі төмендегідей:

1) Тіл білімі – психология, физиология және логиканың негізінде емес, тілдің таңбалық сипаттына негізделіп жасалған дербес ғылым.

2) Тіл – жүйе. Жүйе ұғымын прагалыктар тіл фактілерін өр қайсысын жеке онашалап қаруға ұмтылуына қарсы қойды [5,188].

3) Прагалықтардың тілді функционалдық жүйе деген түсінігі жемісті болды.

4) Теориялық фонологияны жасады.

5) Прагалық күрьымдықшылардың ұсынысы бойынша функция тұрғысынан тілдік жүйе элементтерін қамтитын синхроникалық шолу тілдін даму түсінігін мұлдем шығарып тастанмайды. Тілдің жүйесіндегі өзгерістерді олар жасалатын жүйеден тыс, олармен байланыссыз түсінуге болмайды.

1) Н.С.Трубецкой «тілдік одак» деген түсінік ұсынды.

2) В.Матезиустан «белсенді сәйлем мүшелері» келді.

30-жылдардың басында бір топ даниялық ғалымдар – В.Брэндаль, Луи Ельмслев, Х.Ульдалль және басқалары «Прага лингвистикалық, үйірмесінің» фонологиялық теориясын сынға алды [5,193].

Құрылымдық лингвистиканың даниялық ғалымдар құрған келесі мектебі Копенгаген мектебі – глоссемантика деп аталған. Бұл атау 1936 жылы пайда болды және ол гректін (*glossa* – тіл) сөзінен шыққан. 1931ж. Прага лингвистикалық үйірмесінен кейін Копенгаген лингвистикалық үйірмесі рәсімделді. Глоссемантика лингвистиканың әмбебап теориясы ретінде ойластырылған. Глоссемантиканың көрнекті өкілдері Виго Брэндаль (1887–1942), Х.Ульдалль (1907–1957) және бұл бағыттың ең басты теоретигі Луи Ельмслев (1899–1965). Ельмслев өткен дәуірдің ірі лингвистерінің бірі, тамаша полиглот және классикалық лингвистиканың жетік шебері. Луи Ельмслев математикалық логикамен және ғылымның әдістемесімен алғашқылардың бірі болып жан-жақты шүғылданған тіл білімі зерттеушісі. Ғалымның (1928) тіл туралы жаңа концепцияның дәні бар алғашкы, үлкен жұмысы «Жалпы грамматиканың принциптері». Сонынан (1935–37) «Септік категориясы» зерттеуі, глоссемантика жөнінде бірнеше маңызды макалалары жарық қөрді. Луи Ельмслевтің глоссемантиканың бағытын баяндаған «Тіл теориясындағы пролегомен» деген негізгі жұмысы 1943 ж. шықты [11,145].

Глоссемантика Ф.де Соссюрдың лингвистикалық концепциясының негізінде пайда болды. Ельмслев тіл білімінің айқын, жаңа түсінігін (1942) «Тіл және сәйлеу» деген мақаласында баяндағы. Даниялық лингвист Соссюрдағы «тіл» терминінің мағынасын тақдап, оның кем дегендегүш түрлі түсінікті қамтитынын, атап айтқанда:

- 1) тілдің желісін;
- 2) тілдің пішінін;
- 3) тілдің узусын көрсетті.

Соссюрдың «тіл» терминіне байланысты көрсеткен үш өлшемнен басқа жеке акт үғымын енгізді, ол Соссюрдың «сәйлеуіне» сәйкес келеді. Бірақ, Ельмслев мөлшер деген түсінікті практика жүзінде артық деп санады.

1) Глоссемантикер Соссюрдан тіл таңбалар теориясын алды, олардың түсінігінше таңбалар емес, олардың қарым-қатынасы маңызды болды.

2) Логикалық позитивизмнен (Р.Карнан) құрылым туралы теорияны «таза форманың таза қарым-қатынасы» ретінде алды.

3) Глоссемантикер Гуссердің фонеменологиясына бағытталды – бұл бағыт тілді әмбебап желі ретінде құруға қолданды [11,147].

Сонымен қатар, глоссемантикердің тірепі ретінде материалдық пікірден дамыған тілдің логикалық теориясын айтуда болады. Бұл теория тілді семиологиялық жүйемен тығыз байланыста қарастырады. Оны жете зерттеген Вайтхед және Берtrand Рассел.

Глоссемантикердің басты ережелері мынадай болды:

1) Тілді дерексіз алгебраландыруға, материясыздандыруға бейімділік.

2) Глоссемантикер тілде тек сыртқы таңбалар жүйесін және абстракциялық жүйелер қарым-қатынасын көрген. Кибернетиканың негізін қалаушы Норберт Винердің өзі де, адамның тілі жануарлар шығаратын сигналдардан өзгеше екенин мойындаған.

Глоссемантикердің ұтымды жақтары, ол теорияның көшбастаушы болуы және нақты тіл құрылымдарын талдап қорытуында. Глоссемантика тіл білімін таңбалар логикасымен және семиотикамен синтездеудің жолын көрсетті.

ӘДЕБІЕТ

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики М.: Просвещение, 1966. 302 с.

2 Леонтьев А. А. Общелингвистические взгляды И.А.Бодуэна де Куртенэ (к 30-летию со дня смерти) // Вопросы языкоznания. 1959. №6.

3. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкоznанию. М.: Из-во Академия наук, 1963. Т. 3. 384 с.

4. Лоя Я.В. История лингвистических учений (материалы к курсу лекций). М.: Высшая школа, 1968. 308 с.

5. Йордан Й. Романское языкоznание. Историческое развитие, течения, методы. М., 1971.

6. Соссюр Ф. де Труды по языкоzнанию. М.: Прогресс, 1977. 695 с.
7. Гардинер А. Различие между «речью» и «языком» // История языкоzнания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. Изд. 3. М.: Просвещение, 1965. С. 495.
8. Ельмслев Л. Язык и речь в кн. В.А.Звегинцев. История языкоzнания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. Изд. 3. М.: Просвещение, 1965. С. 495.
9. Щерба Л.Б. О трояком аспекте языковых явлений и об экспериментах в языкоzнании речь в кн. В.А.Звегинцев. История языкоzнания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Ч. II. Изд. 3. М.: Просвещение, 1965. С. 495.
10. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов М.: Из-во Советская энциклопедия. 607 с.
11. Кондрашов Н. А. История лингвистических учений. М.: Просвещение, 1979. 223 с.